

Jasna Galjer – Anđela Galić

Kultura stanovanja u Zadru 1950-ih godina u kontekstu afirmacije modernizma

Jasna Galjer
Anđela Galić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ul. Ivana Lučića 3
HR - 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / Received: 17. 4. 2017.
Prihvaćen / Accepted: 23. 5. 2017.
UDK: 643((497.5 Zadar)"195"

This paper focuses on the role of exhibitions dedicated to the housing culture in Zadar during the 1950s, in the context of post-war rebuilding and the affirmation of modern urbanity. The author analyses the specificities of these exhibitions, especially their ideological and educational aspects, using The Housing Community as a case study: an exhibition organized in Zadar in 1960 as part of the Family and Household event series. The complex meaning of the exhibition as a medium in the process of social modernization and the significance of quality housing are discussed. The aim has been to analyse the conceptual framework defining the living space and the quality of housing as the central issues of ideology, everyday experience and collective memory in the given period, as well as to identify some of the basic differences and changes in meaning with regard to our present times.

Keywords: *history of design, the 1950s, Zadar, exhibitions on housing, housing culture*

Uvod

Nakon 1944. Zadar se našao u teškoj situaciji s obzirom da je zahvaljujući poziciji talijanske enklave tijekom Drugog svjetskog rata teško bombardiran, te je čak osamdeset posto stambenog prostora oštećeno ili uništeno, dok je ono što je preostalo dobrim dijelom bilo devastirano.¹ Oslobođenjem i pripajanjem Jugoslaviji postao je grad simbol nadmoći socijalističkog režima nad fašističkim te stoga njegova obnova postaje važno političko pitanje. S obzirom na tu specifičnu situaciju, bitno je ukazati na njegov jedinstven položaj u kontekstu hrvatskog urbanizma i arhitekture 1950-ih godina. Usprkos intenziviranju znanstvenog interesa za kulturološke aspekte modernizma u bivšim socijalističkim državama, brojni segmenti procesa transformacije društva još su uvijek neistraženi. Zbog duge povijesti, brojnih urbanističkih i arhitektonskih slojeva, spomeničke baštine i ideoloških previranja, obnovi Zadra u dosadašnjim istraživanjima posvećena je velika pažnja.² Za razliku od povijesti moderne arhitekture i urbanizma toga razdoblja, koji su zahvaljujući recentnim istraživanjima uključeni u narativ

modernizma kulturne povijesti u Hrvatskoj, kompleksnost i tipologija izložbi stanovanja ostala je izvan područja znanstvenog interesa. Stoga se one razmatraju u kontekstu složenih odnosa (dis)kontinuiteta modernizma i ideologije, didaktičke uloge i umreženosti u trendove promoviranja arhitekture i dizajna pedesetih godina. Cilj je ukazati na jedinstvene oblike urbanističkog i arhitektonskog planiranja grada tijekom obnove Zadra, s naglaskom na kulturi stanovanja, oblicima promocije koji se u to vrijeme javljaju i koji su pridonijeli razvoju svijesti o kvalitetnom stanovanju te karakteristikama zadarske stambene arhitekture pedesetih godina.

Politička, kulturološka, socijalna i demografska slika Zadra mijenjala se tijekom povijesti sukladno vladajućim režimima te je grad stoga često bio poprište ideološke borbe. Za vrijeme austrougarske vladavine Zadar je bio jedno od glavnih središta Dalmacije. Ovo doba naziva se zlatnim dobom građanske kulture s obzirom na to da se Zadar našao uz bok ostalim središtima Monarhije. Rušenjem zidina utvrđeni Zadar postaje otvoreni grad prilagođen suvremenom načinu života i stanovanja.³ Bogat društveni i kulturni život grada te prikazi gradskih ulica,

1. Izložbeni prostor zadarske tvornice *Vlado Bagat* na izložbi *Porodica i domaćinstvo* 1960. godine na Zagrebačkom Velesajmu (izvor: N.N., Podmirene potrebe domaćeg tržišta šivaćim strojevima: Prva jugoslavenska tvornica za proizvodnju šivaćih strojeva „Vlado Bagat” iz Zadra, *Porodica i domaćinstvo*, Beograd – Zagreb: Centralni zavod Porodica i domaćinstvo Beograd, 6 /1960./, 25)

Exhibition venue at the Vlado Bagat factory in Zadar, exhibition Family and Household at the Zagreb Fairgrounds (1960)

kavana, suvremene mode i stambenih interijera to dokazuju. Stanje se počelo mijenjati nakon Prvog svjetskog rata, za vrijeme talijanske okupacije, kada je Zadar naglo izoliran od zaleđa ali i fizički udaljen od matične Kraljevine Italije. Rubni dijelovi grada pretvaraju se u vojne zone,⁴ a život stanovnika odvijao se u strogim okvirima fašističkog režima. Završetkom Drugog svjetskog rata i oslobođenjem od fašističke vladavine, započinje intenzivna obnova porušenog grada i stvaranje novog socijalističkog Zadra.

U kratkom vremenskom periodu Zadar je čak dva puta promijenio demografsku sliku. Tijekom talijanske okupacije hrvatsko je stanovništvo raseljeno i zamijenjeno talijanskim, dok je nakon rata situacija bila obrnuta.⁵ Pripajanjem Jugoslaviji grad je naseljen stanovništvom ruralnih krajeva iz okolice Zadra i zadarskih otoka, što je dovelo do potrebe za njihovom prilagodbom na urbanu kulturu. Izgubljeni kontinuitet odrazio se u svim aspektima života, pa je Zadar nakon ratnih razaranja postao jedna od najnerazvijenijih sredina NR Hrvatske. Zbog toga su 1950-ke ključno razdoblje u proučavanju ponovnog stabiliziranja kulture svakodnevnog življenja u Zadru.

„Mitske pedesete” u Zadru⁶

Nakon Drugog svjetskog rata započelo je obnavljanje zamrlih aspekata gospodarskog, turističkog, kulturnog i društvenog života u gradu. Jačanje ekonomske moći dovelo je do povećanja svih kapaciteta, doseljavanja velikog broja stanovnika te prostornog širenja grada. Istovremeno započinje ubrzani proces obnove zadarskog gospodarstva, koje je više od 50% bilo uništeno ratnim razaranja. Do 1954. svi pogoni ponovno su počeli s radom, a otvorene su i nove tvornice.⁷ Zahvaljujući uspješnom radu tvornice duhana, brodogradilišta *Jadran*, tvornice *Farmakokemija*, tvornice likera *Vlahov*, tvornice ribarskih mreža *Boris Kidrič*, tvornice tjestenina *Jadranka*, tvornice ribljih prerađevina *Mardešić*, tvornice likerske industrije *Maraska*, tvornice bombona i čokolada *Dalmatinka*, pogona metaloprerađivačke industrije *Vlado Bagat*, broskog poduzeća *Zadar* i drugih, započinje gospodarski uspon Zadra.⁸ Dostignuća i uspjesi zadarskih poduzeća predstavljani su 1954. godine na lokalnoj izložbi *Privreda Zadra*.⁹ U okviru zasebne dionice izložbe posvećene obnovi Zadra od 1944. do 1954. godine pred-

stavljani su uspjesi građevinske djelatnosti. O zamahu pomorskog gospodarstva svjedoči održavanje međunarodne godišnje manifestacije *Ribarska izložba i festival*, kasnije nazvane *Međunarodni sajam pomorstva, ribarstva i turizma*¹⁰ koja se održavala u adaptiranom prostoru Velikog arsenala. Idejni projekt prve izložbe iz 1957. godine osmislili su arhitekti Zvonko Gmajner i Borivoj Dequal, a postav je likovno oblikovao Edo Murtić.¹¹ U okviru te manifestacije održavale su se brojne popratne izložbe od kojih su međunarodna izložba fotografije *Čovjek i more* te izložba suvremenog slikarstva *Plavi Salon* s vremenom stekle kulturni status i oživjele umjetničku izložbenu djelatnost u Zadru.

Zahvaljujući geografskom položaju grad se nakon oslobođenja razvija u turističko središte sjeverne Dalmacije. Iako je predratni turistički fond (nekoliko manjih hotela, kupališta i ugostiteljskih objekata) bio devastiran bombardiranjem, jačanjem ekonomske moći započinje njihova obnova i ulaganje u razvoj i promociju turizma. Zvonimir Požgaj 1947. godine projektira objekte za najznačajniju gradsku plažu *Borik* u uvali Puntamika. Projekt je nagrađen na arhitektonskom *Biennaleu* u Sao Paulu 1954. godine te je Požgaj postao prvi jugoslavenski arhitekt koji je dobio međunarodno arhitektonsko priznanje.¹² Obnova hotela *Zagreb* izvodi se prema projektu arhitekta Rike Marasovića,¹³ a autor projekta adaptacije i obnove hotela *Beograd* je Igor Skopin.¹⁴ Nakon modernizacije ovi hoteli pripadaju najsuvremenije opremljenim turističkim objektima na jadranskoj obali. Broj turista povećavao se iz godine u godinu, o čemu svjedoče podaci iz jugoslavenskih turističkih časopisa toga vremena. Tako je tema turističke revije *Kroz Jugoslaviju*, namijenjene stranom tržištu, posvećena Zadru,¹⁵ dok turistička revija *Savremeno ugostiteljstvo* izvještava o uspjesima i mogućnostima razvoja zadarskog turizma.¹⁶ Zbog sve većeg turističkog značaja na privrednoj karti Hrvatske, 1954. godine u Zadru je održana *I. Skupština Turističkog saveza Jugoslavije*.¹⁷ Vrijeme naglog razvoja, prosperiteta i optimizma u bolje sutra odrazilo se na izgled grada i na sve aspekte svakodnevnog života. Osnivanjem *Galerije umjetnina*, zadarskog ogranka *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, ogranka *Malice Hrvatske*, *Muzeja grada Zadra*, *Instituta historijskih nauka* te *Filozofskog fakulteta* u Zadru se formira intelektualna klima koja je pogodovala njegovom kulturnom i umjetničkom razvoju. Bogat repertoar *Hrvatske kazališne kuće*, *Kazališta lutaka* i gradskih kinoteka obogatilo je kulturno-društveni život Zadra, kao i sve snažnija izložbena djelatnost. Osnivanjem *Radničkog učilišta*, foto-kluba zadarskih amatera, sportskih klubova, domaćinskih tečajeva, kulturno-umjetničkih društava te brojnih organizacija i udruženja društveni je život Zadra oživio.¹⁸

Oblici promocije i institucionalizirano djelovanje na području kulture stanovanja u Zadru 1950-ih godina

Pitanje kulture stanovanja bilo je tijekom 1950-ih u Zadru izrazito aktualno, kao i u ostalim gradovima Jugoslavije. To se očituje u izložbama na temu obnove i izgradnje novog Zadra te brojnim institucionaliziranim oblicima promoviranja kulture stanovanja i svakodnevnog življenja. Najznačajniji udio u procesu obnove grada imale su izložbe regulatornih osnova obnove Poluotoka i izgradnje novih stambenih naselja¹⁹ te izložba *Stambena zajednica* održana 1960. godine na Filozofskom fakultetu u Zadru.

Nakon rata nisu postojali osnovni uvjeti za kvalitetan život, s obzirom da je infrastruktura (vodovod, kanalizacija i rasvjeta) bila uništena, kao i kulturne, prosvjetne i zdravstvene ustanove. Drugi val masovnog uništenja Zadra odvijao se po završetku Drugog svjetskog rata zanemarivanjem zadarske situacije od strane gradskih vlasti i državnih organa, namjernim uništavanjem građevina i realizacijom radikalne modernističke ideje Milovana Kovačevića, Božidara Rašice i Zdenka Strižića, čiji regu-

2. Karta SFRJ s označenim gradovima u kojima se održala putujuća izložba *Stambena zajednica* (Zagreb, Sisak, Osijek, Samobor, Subotić, Vršac, Kraljevo, Niš, Leskovac, Priština, Tuzla, Brčko, Banja Luka, Zenica, Bihać, Šibenik, Split, Zadar, Rijeka, Pula, Varaždin, Karlovac), (izvor: N.N., 7500 kilometara puta pokretne izložbe *Stambena zajednica*: Osim neposrednog rada s posjetiocima organizirana su predavanja, sastanci, prikazivanje filmova i diskusije, *Porodica i domaćinstvo*, Beograd – Zagreb: Centralni zavod Porodica i domaćinstvo, 9 / 1960./, 14-15, 14)

Map of Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRJ) with cities hosting the travelling exhibition The Housing Community (Zagreb, Sisak, Osijek, Samobor, Subotić, Vršac, Kraljevo, Niš, Leskovac, Priština, Tuzla, Brčko, Banja Luka, Zenica, Bihać, Šibenik, Split, Zadar, Rijeka, Pula, Varaždin, Karlovac)

3. Maketa ogleđnog urbanističkog rješenja stambenog naselja izložena na izložbi *Stambena zajednica* (izvor: N.N., 7500 kilometara puta pokretne izložbe *Stambena zajednica*: Osim neposrednog rada s posjetiocima organizirana su predavanja, sastanci, prikazivanje filmova i diskusije, *Porodica i domaćinstvo*, Beograd – Zagreb: Centralni zavod Porodica i domaćinstvo, 9 / 1960./, 14-15)

Model of a housing estate at the exhibition The Housing Community

lacijski plan iz 1946. godine predviđa *raščišćavanje*, odnosno miniranje kuća i drobljenje kamena te očuvanje tek najznačajnijih spomenika kulture.²⁰ Ovakvu je situaciju 1948. godine oštro osudio Miroslav Krleža skrenuvši pažnju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti na nužnost obnove Zadra, a kao dodatni poticaj ideji obnove 1951. godine organizirao je izložbu *Zlato i srebro Zadra*.²¹ Zbog navedenih okolnosti Zadar je pedesete godine dočeka u ruševnom stanju, a stvaranje osnovnih životnih uvjeta odvijalo se u mnogo težim prilikama nego u bilo kojem gradu u Hrvatskoj.

Posredstvom najpopularnijih lokalnih dnevnih novina *Glas Zadra* doznajemo o izrazito niskoj kulturi stanovanja i stanovništvu nenaviknutom na gradski standard. Kritičkim prilozima nastojalo se djelovati edukativno i potaknuti građane na obzirniji odnos prema prostoru. Novine su detaljno izvještavale o tijeku obnove, donoseći tekstove urbanista, arhitekata i povjesničara umjetnosti o zadarskim temama. Također, *Glas Zadra* donosi priloge o najznačajnijim izložbama vezanim uz kulturu stanovanja *Porodica i domaćinstvo* koje su se od 1957. održavale na Zagrebačkom velesajmu.²² S obzirom da je zadarsko poduzeće *Vlado Bagat* sudjelovalo 1960. godine na jednoj od spomenutih izložbi, zadarska publika bila je dobro upoznata sa značajem te manifestacije.²³

Pedesete su godine u Zadru obilježene traganjem za najboljim urbanističko-arhitektonskim rješenjem obnove razorenog grada. U tom kontekstu značajnu su ulogu imale izložbe i predavanja koja su, počevši od 1945. godine, organizirana kako bi se stanovnike Zadra upoznalo s tijekom obnove.²⁴ 1955. godine održana je u prostorijama *Društva inženjera i tehničara* izložba regulacijskog

plana Bruna Milića koji je tim povodom održao niz predavanja.²⁵ Iste godine održana je i izložba natječajnih radova za regulaciju Voštarnice.²⁶ Zahvaljujući tim događanjima stanovništvo se privikavalo na nove urbanističke koncepte i potrebe koje bi tim planovima trebalo zadovoljiti. Velika posjećenost i sudjelovanje građana na ovim događanjima svjedoči o interesu za oblikovanje i izgled grada te razvijanje senzibiliteta za pitanja kvalitetnog stanovanja. Prvi primjeri institucionaliziranog djelovanja na području kulture stanovanja javljaju se već po završetku ratnih razaranja, kada su osnovani *Tehnički ured* i *Stambeni ured* koji su se bavili naseljavanjem stanovništva u napola porušene i napuštene stanove.²⁷ *Ured za regulaciju grada* osnovan je tek 1953. godine sa zadatkom regulacije pojedinih dijelova grada i brige o rasporedu izgradnje stambenih zgrada.²⁸ Godinu kasnije donesena je *Uredba o upravljanju stambenim zgradama*, s ciljem poboljšavanja stambenih uvjeta; a nakon nove valorizacije predviđena je kategorizacija stanova. Između ostalog, *Uredbom* je definirano što sve treba sadržavati jedan stan i čime treba biti opremljen²⁹ te je predviđeno osnivanje *Kućnih savjeta* i *Savjeta stambene zajednice*, što je i ostvareno iste godine.³⁰ 1954. godine osnovan je *Savez Ženskih društava grada Zadra* koji postaje sve aktivniji sredinom pedesetih godina, zalažući se za veće sudjelovanje žena u društvenom životu te osnivanje dječjih ustanova, vrtića, uslužnih radionica, praonica i drugih servisa kako bi se olakšalo život zaposlenim ženama.³¹ 1957. godine dovršen je popis stambenog fonda, iz kojeg saznajemo kako u Zadru u tom trenutku postoji 1361 stambeni objekt, te da je od 1945. do 1957. godine sagrađeno 411 zgrada.³²

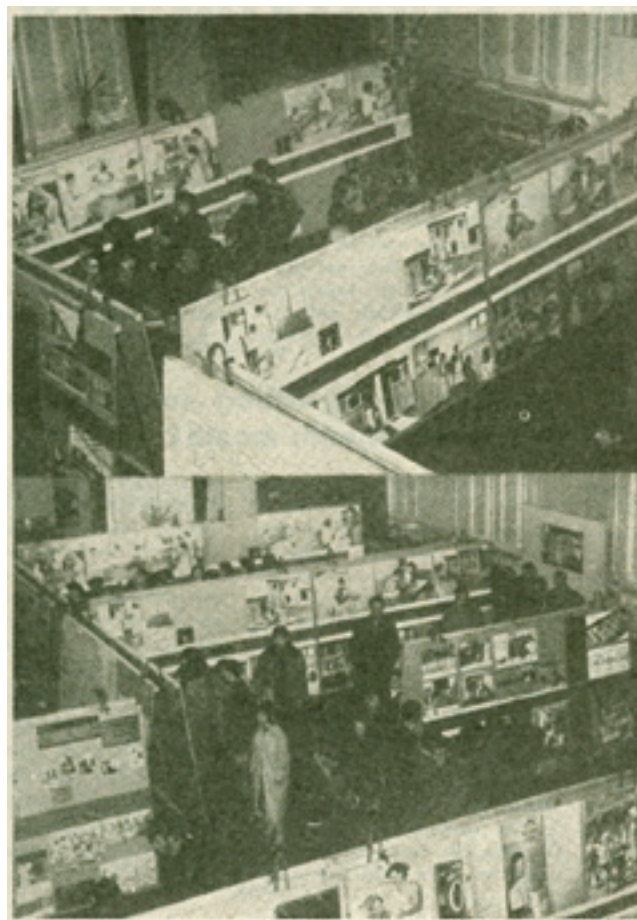
4. Dio postava izložbe *Stambena zajednica* (izvor: N.N., 7500 kilometara puta pokretne izložbe *Stambena zajednica*: Osim neposrednog rada s posjetiocima organizirana su predavanja, sastanci, prikazivanje filmova i diskusije, *Porodica i domaćinstvo*, Beograd – Zagreb: Centralni zavod Porodica i domaćinstvo, 9 / 1960./, 14-15, 15)

Part of the exhibition The Housing Community

Nadalje, u Zadru je evidentirano 5 416 domaćinstava, što znači da nedostaje još 1665 stanova. Dodamo li tome i 810 domaćinstava koje žive u neadekvatnim stanovima, taj se broj uvećava na 2 475 stanova.³³

1958. godine u Zadru je osnovan *Savjet za urbanizam i građevinarstvo* koji se bavio unaprjeđenjem građevinarstva, osobito racionalizacije stambene izgradnje i podizanja kvalitete svakodnevnog življenja.³⁴ Tada se formira i *Fond za izgradnju komunalnih objekata i uređaja*, iz kojeg će se financirati izgradnja infrastrukture i komunalnih objekata.³⁵ Za kulturu stanovanja u Zadru 1959. bila je iznimno značajna godina s obzirom da su umjesto jedne, osnovane tri *Stambene zajednice*: prva za područje Poluotoka, druga za Jazine, Arbanase i Stanove te treća za Voštarnicu, Brodaricu i Puntamiku.³⁶ Kućni savjeti dobivaju više samostalnosti te počinju organizirano djelovati na području razvijanja kućanskih servisa,³⁷ što se u provedenoj anketi pokazalo veoma poželjnim.³⁸ Koliko je tema stanovanja bila popularna, svjedoči izložba zadarskih fotoamatera na temu *Tehnika u kući*.³⁹ 1959. godine osnovan je *Centar za unaprjeđivanje domaćinstva*, čiji je zadatak bilo podizanje životnog standarda i kvalitete života obitelji.⁴⁰ Cilj je bio rasteretiti ženu od kućanskih poslova, kako bi bila aktivnija u političkom i društvenom životu grada. *Centar* je organizirao i brojne tečajeve vezane uz prehranu, odijevanje, domaćinstvo, poljoprivredu i druge aktualne teme.⁴¹

Krajem pedesetih sve je intenzivnija rasprava o provedenju nove stambene reforme, ekonomičnijoj izgradnji stanova i boljoj organizaciji stambenih zajednica, a predviđeno je i održavanje niza predavanja o značaju i primjeni zakona nove stambene reforme.⁴² U takvom je ozračju organizirana pod nazivom *Stambena zajednica* najznačajnija izložba na temu kulture stanovanja u Zadru, lokalna verzija izložbe *Porodica i domaćinstvo*⁴³ održana od 22. do 29. veljače 1960. u prostorijama Filozofskog fakulteta.⁴⁴ Radi se o putujućoj izložbi koju je organizirao Savezni odbor *Porodica i domaćinstvo*,⁴⁵ a gostovala je po SFRJ u 22 grada te stoga nije zaobišla ni Zadar. Fotografijama, maketama, tekstovima i timom demonstratora koji su pratili i objašnjavali izložbu željelo se upoznati građane sa svim aspektima novoosnovanih stambenih zajednica.⁴⁶ Izložba je obuhvaćala problematiku organizacijskih oblika djelovanja stambenih zajednica, brigu za djecu, društvenu ishranu, higijenu i kulturu stanovanja, organizaciju servisnih službi, modernizaciju trgovine ali i razne vidove osmišljavanja slobodnog vremena; rekreaciju i razonodu.⁴⁷ Sastojala se od četiri dijela koja su pojašnjavala što su to stambene zajednice, koja je njihova uloga te kako prosječan član stambene zajednice provodi dan. Prvi dio izložbe prikazivao je razvoj urbanizma u svijetu i lokalnoj sredini,

5. Dio postava izložbe *Stambena zajednica* (izvor: N.N., 7500 kilometara puta pokretne izložbe *Stambena Zajednica*: Osim neposrednog rada s posjetiocima organizirana su predavanja, sastanci, prikazivanje filmova i diskusije, *Porodica i domaćinstvo*, Beograd – Zagreb: Centralni zavod Porodica i domaćinstvo, 9 / 1960./, 14-15, 15) *Part of the exhibition The Housing Community*

drugi, ujedno i središnji dio izložbe, prikazivao je make-tu urbanističkog rješenja oglednog stambenog naselja koji čini stambenu zajednicu od 5000 stanovnika.⁴⁸ Treći dio izložbe prezentirao je jedan dan života radničke obitelji u stambenoj zajednici, dok se četvrti bavio konkretnim primjerima budućih stambenih naselja u Zagrebu (Novi Zagreb), Ljubljani (Prule), Sarajevu (Grbavica II) i Beogradu (Braće Jerkovića).⁴⁹ Osim toga, posjetioci su mogli vidjeti kako izgledaju novi, moderni stanovi – od arhitektonskih rješenja na razini tlocrta do kompletne opreme. Posebno je prikazan rad servisa za pranje rublja, glačanje i šivanje, primjer restorana društvene prehrane, prostorna organizacija i oprema dnevnih soba itd. Na izložbi je prikazan način rada i uređenje školskih, kulturnih i socijalnih ustanova, način obrade objekata za rekreaciju, mreža opskrbe i niz popratnih tema.⁵⁰ Zastupljeno je i pitanje edukativnih ustanova unutar stambene zajednice i svih drugih sadržaja

potrebnih za suvremen način života u modernim stambenim naseljima.⁵¹ S obzirom da je izložba bila iznimno posjećena, organizirani su grupni posjeti svih gradskih škola i radnih ljudi, dok su se didaktička predavanja, rasprave i filmske projekcije održavale u prostorijama zadarskih tvornica i u gradskom kinu *Pobjeda*, gdje se prikazivao propagandni film *Porodica i domaćinstvo*.⁵² Povodom izložbe u *Narodnom listu* objavljen je članak N. Marinkovića koji je prenio dojmove posjetilaca te razgovor s organizatorom izložbe Vladimirom Turkom.⁵³ Tekst donosi nekoliko isječaka iz knjige dojmova te komentar autora članka, također posjetioca izložbe: „Licima su se prelijevali odjeci skepse, odobravanja, želja, utopije, zahvalnosti ... Sve ljudski razumljiva raspoloženja. Ali na jednom djeliću svakog lica vidjela se skrivena želja za ostvarenjem ove velike ideje rođene 1958. godine na Zagrebačkom velesajmu ...”⁵⁴ Cilj izložbe bio je ukazati na novi, humaniji životni okvir stambenih zajednica te ga predstaviti što većem broju ljudi. Pozitivne kritike iz knjige dojmova i snažnija aktivnost stambenih zajednica koje su, na poticaj izložbe, krenule u osnivanje raznih servisa dokazuju uspjeh izložbe. Tako će stambena zajednica Poluotoka imati servis za financijsko-administrativne usluge, stambena zajednica Voštarnica osnovat će servis za pranje, glačanje i čišćenje rublja, dok stambena zajednica Jazine predviđa osnivanje servisa za tehničke usluge kućnim savjetima.⁵⁵

Iz navedenog možemo zaključiti kako je pitanje kulture stanovanja u Zadru pedesetih godina bilo izrazito aktualno. Dok je početak desetljeća obilježen preživljavanjem građana nakon ratnog razaranja, sredinom pedesetih situacija se počela mijenjati na bolje, dok najznačajniji pomaci u kvaliteti kulture stanovanja datiraju tek s kraja pedesetih i početka šezdesetih godina.

Odnos starog i novog u kontekstu obnove Zadra nakon Drugog svjetskog rata

Interpoliranje nove arhitekture u Zadru bilo je, s obzirom na slojevitost zatečene jezgre, vrijedne kulturne spomenike i povijesne ambijente, vrlo složeno. Na razini projekata obnova Zadra očituje se stoga drugačije nego li u izvedbi, zato što se gradilo pragmatično, bez usvojenog regulacijskog plana. U daljnjem tekstu bit će govora o idejama koje su se javljale tijekom pedesetih godina i težnji da se jezgra obnovi kao jedinstvena cjelina na temelju jednog urbanističkog plana.

U tekstu *Interpolacija – osnovni oblikovni element grada*, Neven Šegvić (1983.) navodi da su prva poslijeratna iskustva u arhitektonskom oblikovanju grada stečena upravo u Zadru.⁵⁶ Usprkos nepovoljnim okolnostima na-

6. Bruno Milić ispred idejnog regulacijskog plana obnove zadarskog poluotoka, (foto: A. Brkan, izvor: N.N., Pred usvajanjem regulacione osnove Poluotoka: Razgovor s ing. arh. Brunom Milićem, u: *Glas Zadra*, 12. studeni 1955., 4)

Bruno Milić in front of the proposed development plan for the rebuilding of the Zadar peninsula

stavljene prakse parcijalne izgradnje, koju je većina autora smatrala štetnom, Zadar predstavlja specifično rješenje obnove suvremenom arhitekturom. Za razliku od dominantnih europskih praksi koje su zagovarale obnavljanje u točnim urbanističkim odnosima ili negiranje prošlog i gradnja novog grada, nove su intervencije izvedene s uvažavanjem povijesne matrice i zatečenih urbanih vrijednosti.⁵⁷ Analizirajući tipologiju nove arhitekture, Dražen Arbutina razlikuje tri osnovna načela na kojima su se zasnivale intervencije: prvo, utemeljeno na konceptu izgradnje novog socijalističkog društva gdje modernizam i novi urbanizam imaju karakteristike novog poretka. Drugi princip obnove karakterizira primjena suvremenih postulata urbanog planiranja i arhitektonski izraz zasnovan na CIAM-ovim odrednicama moderne arhitekture. Treći, dominantni princip usmjeren je očuvanju povijesne urbane strukture i urbanog rastera. Kombinacijama navedenih načela, Zadar je postao poligon za eksperimentiranje u promišljanju zahtjeva koji pred arhitekta postavlja pitanje obnove porušenog grada.⁵⁸

Bombardiranjem i raščišćavanjem ruševina unutar gradske jezgre nastali su prazni prostori koje je trebalo popuniti arhitekturom primjerenom suvremenom načinu stanovanja. Novi objekti trebali su biti u skladu s općom fizionomijom grada te su arheološki nalazi trebali biti sačuvani i istaknuti.⁵⁹ Odnos starog i novog temeljno je pitanje kojim su se bavili zadarski arhitekti, polazeći od zajedničkog stava da nova arhitektura mora biti moderna, bez direktnih reminiscencija na povijesnu arhitekturu. Zbog te specifične situacije u Zadru je reali-

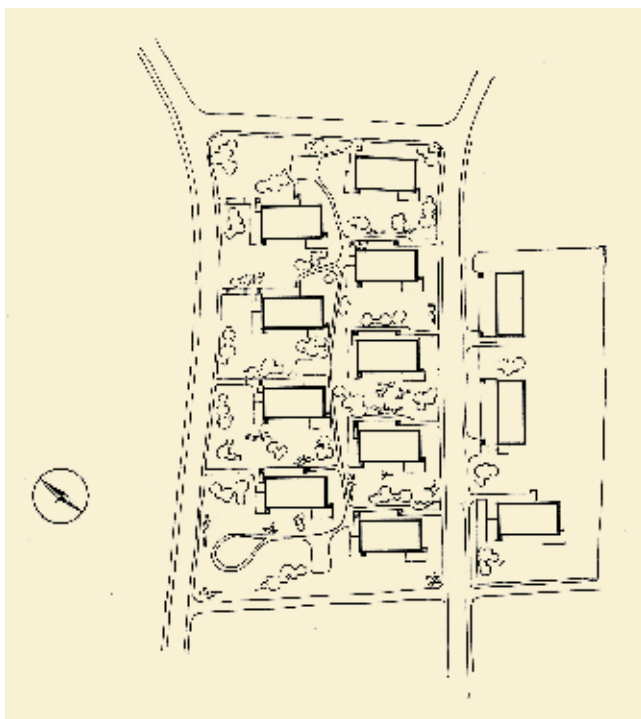

7. Pogled sa zvonika Sv. Stošije na stambenu zgradu *Tankerske plovidbe* Božidara Rašice, (foto: A. Brkan, izvor: BOŽIDAR RAŠICA, *Boja – plastična determinanta u arhitekturi, Arhitektura: časopis za urbanizam, arhitekturu i primijenjenu umjetnost*, Zagreb, 1-3 / 1960./, 35-43, 38)
View from the belfry of St Anastasia to the apartment building of Tankerska plovidba, architect Božidar Rašica

ziran niz kvalitetnih arhitektonskih rješenja interpolacija i slobodnostojećih objekata koje su projektirali neki od najznačajnijih hrvatskih arhitekata: Ivan Vitić, Zvonimir Požgaj, Ivo Bartolić, Alfred Albini, Neven Šegvić, Juraj Denzler, Borislav Radimir, Sena Sekulić-Gvozdanović, Božidar Rašica, Bruno Milić, Dragutin Boltar, Ninoslav Kučan, Aleksandar Dragomanović, Igor Skopin, Slavko Šimatić, Mladen Kauzlarić itd.⁶⁰ Kritički rezimirajući bilancu zadarskog oblikovanja modernom arhitektonikom, Neven Šegvić podijelio ih je na one koji čitaju arhitekturu i razumiju urbanu strukturu, pomodne arhitekate koji prate svjetske trendove i arhitekate ignorante.⁶¹

Od uspješnih primjera interpolacija unutar povijesne jezgre izdvajaju se stambena zgrada Ive Bartolića na križanju Široke ulice i Ulice braće Vranjanina, stambena zgrada 53/15 Alfreda Albinija, smještena također na glavnoj gradskoj ulici, stambeni blok Krševan (arh. Juraj Denzler, Srebrenka Gvozdanović i Neven Šegvić), te stambeni blok ZB III Ivana Vitića. Kvalitete navede-

nih primjera očituju se upravo u uspješnom kombiniranju moderne arhitekture i tradicije zadarskog urbanog identiteta, poštovanju zadanih gabarita i razumijevanju potreba suvremenog načina života,⁶² uporabi kamene oplata na prizemnom katu te orijentiranosti građevina na unutrašnja dvorišta. Oblikovanje volumena i fasada jednostavno je, u skladu s CIAM-ovim odrednicama moderne arhitekture. Podizanje prizemlja na stupove i gradnja balkona „na ladicu”⁶³ neke su od karakteristika koje se stalno ponavljaju, isto kao i korištenje motiva meandra i galerijskih stanova, stoga ih možemo nazvati specifičnostima zadarske stambene arhitekture pedesetih. Isto kao i želja da se sačuvani arheološki nalazi zadrže i prezentiraju unutar nove građevine. Unutrašnja dispozicija stanova ukazuje na korištenje standardnog rješenja toga vremena koje se očituje u skromnim dimenzijama kupaonice i dnevnog boravka te prostorno odvojenom kuhinjom opremljenom ekonomičnim i funkcionalnim namještajem.⁶⁴

8. Tlocrt stambenog naselja Ive Bartolića u Zadru (izvor: N.N., Stambeno naselje u Zadru, *Arhitektura: časopis za urbanizam, arhitekturu i primijenjenu umjetnost*, Zagreb, 1-6 / 1956./, 28-29, 29)
Ground plan of the Zadar housing estate designed by architect Ivo Bartolić

Božidar Rašica istakao se kao jedan od najplodnijih autora u obnovi Zadra, među njegovim najznačajnijim realizacijama na zadarskom poluotoku izdvaja se zgrada Tankerske plovidbe – najveći stambeni blok unutar povijesne jezgre, peterokatnica na glavnoj gradskoj ulici te stambeni blok H smješten zapadno od Poljane Ivana Pavla II. Unatoč negativnim kritikama na račun predimenzioniranosti, koja je osnovni razlog neusklađenosti sa zadarskim ambijentalnim vrijednostima, riječ je o kvalitetnim arhitektonskim rješenjima koja se odlikuju minimalističkom estetikom.

S druge strane, zadarska povijesna jezgra ispunjena je interpolacijama koje pokazuju nerazumijevanje zadarskih potreba, loše prostorne odnose i nelogične strukture. Antonija Mlikota ove probleme uočava u slučaju dvojne zgrade TD 4245 i TD 4273 Ive Bartolića, stambenoj zgradi *Staro kazalište* (arh. Srđan Čulić i Damir Bogdanović iz Projektnog poduzeća *Donat*), bloku *Stara pošta* (arh. Slavka Šimatića iz Projektnog poduzeća *Donat*) te dvojnoj stambenoj zgradi u Splitskoj ulici, dijelom nastaloj prema projektu Barice Petričević iz Projektnog poduzeća *Donat*. Također, u pojedinim slučajevima adaptacije postojećih zgrada pretvarale su se u rušenje i ponovnu izgradnju, među kojima su i primjeri nepoštovanja za-

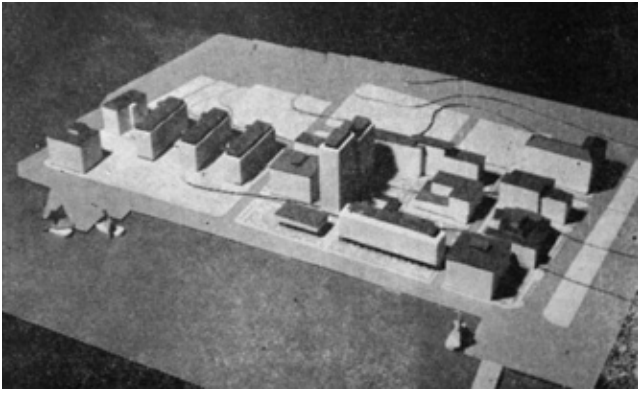
9. Stambeno naselje Ive Bartolića u Zadru (izvor: N.N., Stambeno naselje u Zadru, *Arhitektura: časopis za urbanizam, arhitekturu i primijenjenu umjetnost*, Zagreb, 1-6 / 1956./, 28-29, 29)
Housing estate in Zadar designed by architect Ivo Bartolić

tečenog stanja koji su uključivali i iznimno vrijedne slojeve rimske, srednjovjekovne ili renesansne arhitekture.⁶⁵ Ipak, zadarski principi obnove modernom arhitekturom uz očuvanje povijesne matrice i gabarita porušenih građevina definirani natječajem iz 1953. godine i danas se smatraju rješenjima ispred svojeg vremena, jer anticipiraju ideje koje će se u europskoj konzervatorskoj praksi pojaviti znatno kasnije.⁶⁶

Ideja obnove i revitalizacije povijesne jezgre Zadra osmišljena regulacijskim planom na početku pedesetih godina specifična je pojava na području hrvatske konzervatorske prakse. Hvalevrijedna zamisao, nažalost, nikada nije sustavno provedena te se stoga problem pragmatične gradnje odrazio na kvalitetu i skladnost cjeline. Ipak, Ivo Bartolić, Alfred Albini, Bruno Milić, Juraj Denzler, Srebrenka Gvozdanović, Josip Budak, Neven Šegvić, Ivan Vitić, Mladen Kauzlaric i Božidar Rašica istaknuli su se kvalitetom rješenja te pokazali mogućnosti obnove Zadra u cjelini. No to su tek iznimke, s obzirom da je mnogo više interpolacija koje su narušile ambijentalne vrijednosti povijesne gradske jezgre.

Nova stambena naselja u Zadru nakon Drugog svjetskog rata

Budući da je gotovo sva pažnja tijekom 1950-ih bila usmjerena na problem obnove i zaštite povijesne jezgre Zadra, izgradnja kopnenog dijela grada odvijala se bez generalnog urbanističkog plana i stručnih studija. Povijesna jezgra ostala je u središtu interesa sve do danas, dok se o stambenoj arhitekturi kopnenog dijela iz pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina gotovo nije pisalo.⁶⁷ Glavni problem predstavljala je nekontrolirana izgradnja

10. Maketa Branimirove obale prema nacrtu arhitekta Josipa Budaka, (foto: A. Brkan, izvor: MATE GUBIŠA, Stambena izgradnja u Zadru ne može zadovoljiti potrebe, u: *Glas Zadra*, 28. kolovoza 1954., 1)
Model of Branimir's Seafront according to a design by architect Josip Budak

privatnih obiteljskih objekata koja je otežala sustavnu izgradnju, stoga na kopnenom djelu tijekom pedesetih ne postoji pravilna mreža ulica, nema trgova, pravilnih raskrižja niti drugih društveno kulturnih aspekata.⁶⁸ Ova negativna praksa produkt je nezainteresiranosti gradskih vlasti za pitanje urbanističkog planiranja, interes investi-

tora za pojedine građevinske čestice te nedostatak kritičke svijesti o urbanom prostoru. Gradilo se pragmatično, bez suvremenih urbanističkih promišljanja dok je jedini kriterij bio povećanje stambenog fonda. Situacija se počela mijenjati tek sredinom šezdesetih godina, kada je obnova stambenog fonda na Poluotoku privedena kraju, pa se više pažnje posvećivalo gradnji kopnenog dijela Zadra i novih stambenih naselja.

Nakon oslobođenja u Zadru je živjelo 6 000 stanovnika, a taj broj stalno je rastao da bi 1954. godine brojio 23 500.⁶⁹ Predratni stambeni fond iznosio je 700 000 kvadratnih metara stambenog prostora, od čega je u ratu porušeno pola, teže oštećeno oko 180 000, a lakše oko 200 000 kvadratnih metara stambenog prostora.⁷⁰ Do 1954. godine osposobljeno je oko 30% lakše i 20% teže oštećenog stambenog fonda, tj. 350 000 kvadratnih metara stambenog prostora. Unatoč stalnoj građevinskoj aktivnosti teško je bilo zadovoljiti potrebe i osigurati dovoljan broj stanova u gradu koji je doživljavao nagli privredni, kulturni i ekonomski razvitak.

Do vremena austrougarske vlasti Zadar je zauzimao prostor poluotoka. Rušenjem zidina Zadar prestaje funkcionirati kao utvrda (gradska su se vrata prije zalaska

11. Pogled na Branimirovu obalu 1960-ih godina (izvor: Hrvatski državni arhiv, F. 1684 Zbirka starih razglednica, gradova i mjesta, Zadar, br. 0060)
View to Branimir's Seafront in the 1960s

12. Jedna od tri identične zgrade na Branimirovoj obali sagrađene prema projektu arhitekta Dragana Boltara, (foto: A. Brkan, izvor: JOSIP BUDAČ, Stambena izgradnja u Zadru, u: *Glas Zadra*, 24. prosinca 1955., 6)

One of the three identical buildings at Branimir's Seafront, architect Dragan Boltar

13. Stambena zgrada za radnike zadarskog poduzeća *Vlado Bagat* na Branimirovoj obali (arh. Igor Skopin), (foto: A. Brkan, izvor: Galerija umjetnina Narodnog muzeja Zadar)

Apartment building for the workers of Zadar's company Vlado Bagat, Branimir's Seafront, architect Igor Skopin, Art Gallery of the National Museum in Zadar

sunca zatvarala sve do 1868.) i postaje „otvoreni” grad te započinje transformacija zadarske okolice gradnjom vila i ladanjske arhitekture na području Brodarice, Voštarnice, Draženice i Puntamike.⁷¹ Kopneni dio grada funkcionirao je kao niz zaselaka uokolo stare jezgre bez urbanih karakteristika.⁷² Ove će gabarite Zadar zadržati i nakon Prvog svjetskog rata, za vrijeme talijanske uprave, međutim, gradnjom mosta preko uvala Jazine od 1927. – 1928. godine spomenuta okolna naselja fizički su spojena s gradom, te postaju njegovi punopravni dijelovi. Za vrijeme talijanske okupacije kopneni dio Zadra postao je vojna zona na kojoj su se gradile tipizirane stambene vojne zgrade stoga izrastaju mali kvartovi bez ikakvoga reda i urbanističkog plana.⁷³ Stambeni fundus uglavnom se sastojao od *casa popolarissima* – blokova socijalnog stanovanja za potrebe državnih službenika te nekolicine komfornih zgrada i vila, koje se grade u gradskim predjelima Jazine, Voštarnica, Brodarica, Arbanasi i Ravnice.⁷⁴ Neplanska obiteljska izgradnja koncentrirana je u gradskim predjelima Arbanasa, Bokanjca i Crnog, te manje na području Voštarnice i Brodarice.⁷⁵

Većina građevinskog fonda kopnenog dijela grada u ratu ostala je neoštećena. S obzirom da su gradski predje-

li dijelom izgrađeni za vrijeme austrougarske i talijanske vlasti te zbog nekontrolirane gradnje obiteljskih kuća pedesetih godina, nije došlo do sustavne izgradnje naselja nego se radilo o popunjavanju slobodnih prostora individualnim stambenim objektima. Ta je praksa bila predmet oštrih kritika upravo zbog velikog potencijala koji pruža geografski položaj Zadra koji, nažalost, nije iskorišten. Prve poratne godine obilježene su obnovom lakše oštećenog stambenog fonda, raščišćavanjem ruševina i izradom regulacijskog plana za područje Poluotoka. Stoga se prve novogradnje niza malih tipiziranih objekata grade na kopnenom dijelu grada, točnije u gradskom predjelu Arbanasi i u produžetku ulice Marka Oreškovića (Ulica Stjepana Radića).⁷⁶ 1955. dovršeni su stambeni objekti grupirani u manja naselja na periferiji; na gradskom prostoru Belafuže, uz put Lisinskog (Ulica Vatroslava Lisinskog) i u Draženici, s obzirom da su u bližoj okolici grada problem predstavljala privatna zemljišta.⁷⁷ Krajem pedesetih, od 1957. do 1960., gotovo je cijela izgradnja bila usmjerena na prostor Poluotoka, da bi se početkom šezdesetih, zbog iznenadnog priljeva investicija i provedene nacionalizacije gradskog zemljišta, težište izgradnje usmjerilo na predjele grada bliže centru. Nekontrolirana

izgradnja obiteljskih kuća predstavljala je sve veći problem, što se 1961. godine pokušalo riješiti strožim zabranama i određivanjem područja Puntamike, Arbanasa i Bokanjca za individualnu stambenu izgradnju.⁷⁸ Iste godine počinje izrada regulacijskih osnova za pojedine gradske predjele. Najčešće se radilo o nedovoljno definiranim regulacijskim osnovama kojima je pojedini gradski predio dobio osnovnu namjenu s tim da su se sva pitanja oko regulacije prometa i stambenih zgrada rješavala postupno. Tako je 1962. godine usvojen projekt regulacije Brodarice,⁷⁹ 1963. godine izrađena je regulacija Arbanasa, prigradskog predjela Stanovi⁸⁰ i Borika⁸¹ a 1964. godine regulacija Jazina.⁸² Stambena novogradnja najintenzivnija je na Jazinama, Voštarnici, Brodarici i Puntamiki.⁸³ Unatoč nepostojanju urbanističkog plana za veća područja, arhitekti su nastojali slijediti modernistička načela da treba graditi grad u parku, a ne park u gradu.⁸⁴

Jedno od prvih naselja nakon Drugog svjetskog rata gradi se iznad tvornice *Maraska*, na gradskom predjelu Brodarica.⁸⁵ Slavko Šimatić i Josip Budak autori su urbanističkog koncepta naselja iz 1948. godine, a stambene zgrade projektirao je Ivo Bartolić.⁸⁶ Plan hortikulturnog

oblikovanja okoline osmislila je Silvana Seissel, a radove je izvelo građevinsko poduzeće *Jadran* iz Zadra.⁸⁷ Naselje je nepravilnog pravokutnog tlocrta, s niskim kamenim zidom. Sastoji se od dva niza s devet identičnih stambenih dvokatnica. Radi se o jednostavnim stambenim objektima namijenjenim obiteljskom stanovanju. Dio pročelja obložen je kamenom iz zadarskih ruševina, a ostala su ožbukana i polikromna. Upotrebom ogradnog zida koji evocira suhozid, korištenjem kamena na fasadi, uporabom dvoslivnih krovova i prozora sa žaluzinama ostvarene su reminiscencije na regionalnu mediteransku tradicijsku arhitekturu.⁸⁸ Sastavni su dio arhitektonskog oblikovanja naselja zelene površine, koje na žalost nikada nisu dovršene. Riječ je o jednom od prvih urbanistički promišljenih naselja izvan stare jezgre, koje se oblikovnim karakteristikama uklopilo u ambijent. Devastirana kasnijim nadogradnjama i gradnjom okolnih obiteljskih kuća, kvaliteta ovog stambenog naselja danas je teško prepoznatljiva i zaboravljena.

Gradski predio *Voštarnica* do Drugog svjetskog rata sadržavao je niz stambenih, gospodarskih i vojnih objekata iz vremena austrougarske i talijanske uprave. Regu-

14. Voštarnica – „Bagatov neboder”, 1962., (foto: A. Brkan, Galerija umjetnina Narodnog muzeja Zadar)
Voštarnica, Zadar: „Bagat’s Skyscraper”, 1962, Art Galery of the National Museum in Zadar

15. Stambene zgrade na Voštarnici sagrađene prema projektu arh. Milana Grakalića (izvor: N.N., *Boja u urbanizmu, Čovjek i prostor*, Zagreb, 74 /1958./, 1)

Apartment buildings in Voštarnica, Zadar, architect Milan Grakalić

lacija ovog gradskog predjela odvijala se u nekoliko faza tijekom 1950-ih, 1960-ih i 1970-ih. Prva faza izgradnje započela je projektom regulacije Obale kneza Branimira koju je izradio 1953. godine arh. Josip Budak.⁸⁹ Predviđeno je očuvanje već postojećih građevina te popunjavanje prostora trima identičnim građevinama orijentiranim okomito na obalu i gradnjom jednog višekatnog stambenog objekta. 1955. godine raspisan je natječaj za gradski predio *Voštarnica*. Na natječaj je pristiglo 17 radova, a članovi žirija bili su: Zvonimir Tičina, Berislav Petrović, Neven Šegvić, Mladen Kauzlarić, Slavko Šimatić i Sergije Kolobov. Nakon pregledavanja radova žiri je zaključio da ni jedan rad nije u cijelosti zadovoljio te prva nagrada nije dodijeljena. Druga nagrada dodijeljena je natječajnom radu pod šifrom 33922, arhitekata Slobodana Jovičića, Božidara Kolonića i Ninoslava Kučana. Dvije treće nagrade dodijeljene su natječajnim radovima pod šifrom 75757, Božidara Rašice i 18001, Ive Novaka i Tomislava Paleka.⁹⁰ Godinu dana nakon raspisivanja natječaja započela je prva faza definitivne regulacije i izgradnje ove četvrti gradnjom tri identične peterokatnice na mjestu koji je za njih predvidio Josip Budak u ulici Frane Alfrevića prema projektu Dragana Boltara.⁹¹ Radove je izvelo građevinsko poduzeće *Izgradnja* iz Zadra.⁹² Pročelje je definirano dugačkim horizontalnim nizovima prozora na jednoj i balkona na drugoj strani. Prizemni dio obložen je kamenom i dijelom podignut na stupove, dok je ostatak fasade ožbukana. Terasa na vrhu koja se pruža čitavom dužinom zgrade ukazuje na suvremena arhitektonska promišljanja. Tek 1962. godine građevinsko poduzeće *Jadran* započelo je izgradnju visokog

stambenog objekta, odnosno prvog zadarskog nebodera na mjestu koje je za to predvidio Josip Budak, na Obali kneza Branimira.⁹³ Neboder je namijenjen radnicima poduzeća *Vlado Bagat*, kao i još jedna stambena zgrada sagrađena pedesetih godina na Obali kneza Branimira prema projektu arhitekta Igora Skopina 1953. – 1954. godine.⁹⁴ Riječ je o peterokatnici čija fasada oblikovanjem balkona tvori oblik meandra i tako na zanimljiv način korespondira s prostornom dispozicijom novih stambenih objekata na Poluotoku.

1964. godine, nakon što je gotovo u potpunosti dovršena obnova stambenog fonda na Poluotoku, pažnja investitora usmjerena je na gradski predio *Voštarnice*, gdje započinje druga faza izgradnje. Realizacija izgradnje i prodaje stanova „rajona” *Voštarnica II* većim dijelom povjerena je zadarskom građevinskom poduzeću *Jadran*, dok je jedan dio nastao prema projektima građevinskog poduzeća *Donat*.⁹⁵ Gradnja stambenih zgrada koncentrirana je između ulice Blaža Valjina (Ulica bana Jelačića), Velebitske ulice i Puta XIX divizije (Ulica Franje Tuđmana)⁹⁶ gdje je do kraja 1967. godine predviđeno dovršenje 750 novih stanova.⁹⁷

Treća faza izgradnje *Voštarnice* započela je 1967. godine, kada je prihvaćeno urbanističko rješenje *Voštarnice III* (obuhvaća prostor između Ulice Franje Tuđmana i Ulice Andrije Hebranga) izrađeno uz suglasnost Savjeta za urbanizam i Urbanističkog instituta SR Hrvatske,⁹⁸ dok je za realizaciju angažirano građevinsko poduzeće *Ivan Lučić Lavčević* iz Splita i *Radnik* iz Zadra.⁹⁹ Projekte za petnaest stambenih i drugih objekata, za koje je angažirano splitsko građevinsko poduzeće, izradili su arhitekti Mira Svarčić i Luka Kovačević sa suradnicima.¹⁰⁰ Devet od petnaest stambenih zgrada projektirano je u liniji meandra, dok su ostali projektirani kao izdvojeni objekti.

U ostalim dijelovima grada tijekom pedesetih godina nove stambene zgrade grade se u uvali Draženice, duž puta prema Diklu, na Bokanjcu, u Arbanasima, u uvali Jazine. Gotovo sva navedena nova naselja nastala su žurno, kako bi se povećao stambeni fond. Stoga nemaju karakteristike promišljenih stambenih naselja i ne posjeduju znatne arhitektonske i urbanističke kvalitete. Posebnom kvalitetom među zadarskom arhitekturom koja se gradi na kopnenom dijelu 1950-ih ističu se četiri stambene višekatnice sagrađene iznad Puta XIX divizije (Ulica Franje Tuđmana) te dvije stambene višekatnice uz Benkovačku cestu (ulica Ante Starčevića), sagrađene sredinom pedesetih za potrebe Vojne pošte prema projektu arh. Milana Grakalića.

Nagli prostorni razvoj i stalna potreba za povećanjem stambenog prostora rezultirali su 1950-ih i 1960-ih nepostojanjem urbanističkog plana, neprimjerenim stambe-

nim objektima i nekontroliranom stihijskom izgradnjom obiteljskih kuća. Kao i u ostalim turističkim gradovima Dalmacije, to je dovelo do trajnog narušavanja ambijentalnih vrijednosti jadranske obale. Velik potencijal zadarskog kopnenog dijela u tom trenutku nije prepoznat što je nažalost trajno definiralo vizure novog Zadra.

Zaključak

1950-e za obnovu urbane kulture u Zadru ključno su razdoblje. Svi aspekti moderniteta obnovljeni su do početka šezdesetih godina. U kontekstu moderne hrvatske arhitekture i urbanizma Zadar predstavlja jedinstven primjer obnove i revitalizacije. Usprkos radikalnim modernističkim idejama o odnosu prema zatečenoj arhitekturi, očituje se visoka razina senzibiliteta za povijesnu jezgru. U tom aspektu obnova Zadra ima izdvojenu poziciju kako u hrvatskom, tako i u europskom kontekstu. Iako je nova arhitektura u starom ambijentu nerijetko bila predmet kritike, zadarske interpolacije pružaju široku lepezu manje ili više uspješnih primjera. Od negativnih aspekata najčešće je riječ o nepromišljenom uništavanju vrijednih arheoloških nalaza i slikovitih gradskih vizura, neuvažavanju zadanih rastera i gabarita gradnjom predimenzioniranih stambenih zgrada te gradnjom koja nije u skladu s ambijentom. S druge strane, niz izrazito

kvalitetnih primjera stambene arhitekture pedesetih dokazuje razumijevanje zatečenog stanja, kao i suvremenih funkcija. Istovremeno, stalno povećavanje broja stanovnika rezultira snažnom stambenom krizom i nekontroliranom izgradnjom. Unatoč apelima za hitnom izradom generalnog urbanističkog plana, to se 1950-ih i 1960-ih nije dogodilo te se pojedini dijelovi grada definiraju na temelju improviziranih i nedovoljno preciznih regulacijskih osnova ili bez njih. 1966. godine usvojena je Odluka¹⁰¹ o planskoj i osmišljenoj izgradnji užeg gradskog prostora koja zamjenjuje Generalni urbanistički plan, koji je izrađen 1972. godine, a prihvaćen 1973. godine, kada započinje nova etapa prostornog širenja Zadra.¹⁰² Najveći broj stambenih novogradnji tijekom 1950-ih koncentriran je u područjima najbližim povijesnoj jezgri: Jazine, Voštarnica, Brodarica i Puntamika. U kontekstu modernizacijskih procesa ključno je pitanje edukacije i prilagodbe ruralnog stanovništva na život u gradu koje se pokušalo riješiti didaktičkim aktivnostima, od teksta u novinama, predavanjima do izložbi koje se bave kvalitetom svakodnevnog života. Najznačajniji aspekt popularizacije procesa modernizacije društva putujuća je izložba *Stambena zajednica* organizirana 1960. godine u prostorijama zadarskog Filozofskog fakulteta. S obzirom na diskontinuitet urbane kulture i specifičnost okolnosti u kojima se njezina obnova odvijala u Zadru, njezina propagandna i edukativna uloga ima dodatnu težinu.

Bilješke

¹ N.N., Postignuti značajni rezultati u obnovi i izgradnji Zadra, u: *Glas Zadra*, 31. listopada 1953., 1.

² Izdvajaju se studije: ANTONIJA MLIKOTA, *Obnova i izgradnja povijesne jezgre Zadra nakon razaranja u Drugom svjetskom ratu*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2013.; ANTONIJA MLIKOTA, Djelovanje Zvonimira Požgaja u Zadru od 1946. do 1949., *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zagreb – Zadar, 56 (2014.), 411-447; ANTONIJA MLIKOTA, Četrnaest arhitektonskih i urbanističkih vizija povijesne jezgre Zadra nastalih 1953. godine, *Ars Adriatica*, 5 (2015.), 163-192.; DRAŽEN ARBUTINA, Moderna arhitektura u Zadru: Uvod u njeno razumijevanje, *Prostor* 2 (22), 9 (2001.), 163-176; DRAŽEN ARBUTINA, *Zadarski urbanistički i arhitektonski opus Brune Milića*, Narodni muzej Zadar, 2002.; DRAŽEN

ARBUTINA, Zadar's unfinished modernisations, u: *Unfinished modernisations, between utopia and pragmatism*, (ur. Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić), Zagreb, Udruženje hrvatskih arhitekata 2012., 145.; INES MERČEP, Natječaj za regulacijsku osnovu Zadra, pedeset godina poslije, *Prostor*, 1/29, (2005.), str. 67-77.

³ MARIJA STAGLIČIĆ, *Graditeljstvo u Zadru 1868-1918*, Zagreb, 1988., 6.

⁴ MARIJA STAGLIČIĆ, Prijeratni sukobi vojne i civilne izgradnje u Zadru, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 17 (1993.), 21-29, 25.

⁵ DRAŽEN ARBUTINA (bilj. 2, 2001.), 164., DRAŽEN ARBUTINA, *Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra 1918.-1944.*, Zadar, 2007.

- ⁶ Prema naslovu Abdulaha Seferovića, vidjeti: <http://www.zadaretro.info/identitet/identitet/identitet.htm>
- ⁷ N.N., Raznolikost i bogatstvo zadarske privrede, Uz izložbu privrede grada i okolice Zadra, u: *Glas Zadra*, 6. studenog 1954., 4.
- ⁸ DAMIR MAGAŠ, Prostorni razvoj Zadra 1945.-1991., u: *Zadar i okolica od Drugog svjetskog rata do Domovinskog rata*, Zadar, 2007., 1-55, 18.
- ⁹ N.N., (bilj. 7), 4.
- ¹⁰ N.N., Otvorena prva Ribarska izložba, u: *Glas Zadra*, 10. listopada 1957., 1.
- ¹¹ N.N., I Ribarska izložba u Zadru, *Čovjek i prostor*, 64 (1957.), 4-5, 4.
- ¹² N.N., Biennale u Sao Paulu, *Čovjek i prostor*, 1 (1954.), 2.
- ¹³ NEVEN ŠEGVIĆ, Zadarske arhitektonske varijacije, u: *Vjesnik*, 18. studenog 1955., 9.
- ¹⁴ N.N., Uređenje hotela Beograd u Zadru, *Čovjek i prostor*, 79 (1958.), 2.
- ¹⁵ MIRKO PERŠEN, Turistička revija posvećena Zadru – broj turističke revije Kroz Jugoslaviju, *Zadarska revija*, 1 (1955.), 50.
- ¹⁶ MARKO ŠUPUK, Deset godina zadarskog ugostiteljstva, *Savremeno ugostiteljstvo*, 4-5 (1955.), 2-3, 2.
- ¹⁷ N.N., Zadar je postao važan turistički centar, u: *Glas Zadra*, 9. travnja 1955., 5.
- ¹⁸ ANTE KITAROVIĆ, Kako unaprijediti i ojačati kulturni život u našem gradu, u: *Glas Zadra*, 2. kolovoza 1952., 3.
- ¹⁹ 1955. godine u prostorijama Društva inženjera i tehničara u Zadru održana je izložba regulacijskog plana Brune Milića, a iste godine održala se i izložba natječajnih radova za regulaciju Voštarnice.
- ²⁰ ANTONIJA MLIKOTA (bilj. 2, 2015.), 163-192.
- ²¹ ANTONIJA MLIKOTA (bilj. 2, 2015.), 164.
- ²² V. TIČINA, Priprema se izložba „Porodica i domaćinstvo” – višestruki značaj izložbe, u: *Glas Zadra*, 24. kolovoza 1957., 3.
- ²³ N.N., Podmirene potrebe domaćeg tržišta šivaćim strojevima, *Porodica i domaćinstvo*, 6 (1960.), 25.
- ²⁴ ANTONIJA MLIKOTA, (bilj. 2, 2013.), 155, 215-218., 266.
- ²⁵ N.N., Pred usvajanje regulacione osnove Poluotoka – Razgovor s ing. arh. Brunom Milićem, u: *Glas Zadra*, 12. studeni 1955., 4.
- ²⁶ N.N., Ocijenjeni su prispjeli radovi za regulaciju Voštarnice, u: *Glas Zadra*, 21. svibnja 1955., 7.
- ²⁷ Usp. ANTONIJA MLIKOTA (bilj. 2, 2013.), 48.
- ²⁸ N.N., Osniva se ured za regulaciju grada, u: *Glas Zadra*, 7. ožujka 1953., 6.
- ²⁹ N.N., Pred osnivanje kućnih savjeta, u: *Glas Zadra*, 20. veljače 1954., 1.
- ³⁰ N.N. (bilj. 29), 1.
- ³¹ N.N., Bolje shvaćanje uloge žene u društvenom životu zahtijeva Savez ženskih društava, u: *Glas Zadra*, 11. lipnja 1955., 5.
- ³² N.N., 3,751 stan – 5,416 domaćinstava – rezultati popisa zgrada i stanova, u: *Glas Zadra*, 25. siječnja 1958., 7.
- ³³ N.N. (bilj. 31), 7.
- ³⁴ N.N., U Zadru će se osnovati urbanistički biro, u: *Glas Zadra*, 11. siječnja 1958., 7.
- ³⁵ N.N., Osnovan fond za izgradnju komunalnih objekata i uređaja, u: *Glas Zadra*, 1. studenog 1958., 7.
- ³⁶ N.N., Sjednica savjeta za komunalne poslove – Tri stambene zajednice, u: *Narodni list*, 24. listopada 1959., 7.
- ³⁷ N.N., Kućni savjeti na putu osamostaljenja, u: *Glas Zadra*, 21. ožujka 1959., 1.
- ³⁸ N.N., Što je sa servisima za potrebe porodice, domaćinstva i kućnih savjeta, u: *Narodni list*, 5. rujna 1959., 7.
- ³⁹ N.N., Fotoamateri iz zadarskih škola pripremaju se za prve izložbe, u: *Glas Zadra*, 21. veljače 1959., 1.
- ⁴⁰ N.N., U Zadru je otvoren centar za unaprjeđivanje domaćinstva, u: *Narodni list*, 19. rujna 1959., 7.
- ⁴¹ N.N., U Zadru će se osnovati centar za unaprjeđenje domaćinstva, u: *Glas Zadra*, 10. siječnja 1959., 7.
- ⁴² N.N., Primjena zakona o stambenim odnosima, u: *Narodni list*, 5. prosinca 1959., 1.
- ⁴³ O izložbama Porodica i domaćinstvo opširnije u: JASNA GALJER, Dizajn pedesetih u Hrvatskoj: od utopije do stvarnosti / Design of the fifties in Croatia: from utopia to reality. Zagreb Horetzky (2004); JASNA GALJER, IVA CERAJ, Uloga dizajna u svakodnevnom životu na izložbama Porodica i domaćinstvo 1957.-1960. godine, Radovi IPU, 35 (2011.), 277-296., JASNA GALJER, Je li modernizam još uvijek aktualan? Sraz realnosti i utopije na izložbama stanovanja 1950-ih u SFRJ-u, *Arhitekturna zgodovina*, 2 (2014.), 106-113.
- ⁴⁴ N.N., Program posjeta Savezne izložbe „Stambena zajednica“ i održavanja predavanja s filmskim prikazima u okviru ove izložbe, u: *Narodni list*, 20. veljače 1960., 7.
- ⁴⁵ N.N., 7500 kilometara puta pokretne izložbe Stambena Zajednica, *Porodica i domaćinstvo*, 9 (1960.), 14-15, 14.
- ⁴⁶ N.N. (bilj. 45), 14.
- ⁴⁷ N.N. (bilj. 45), 14.
- ⁴⁸ N.N. (bilj. 45), 14.
- ⁴⁹ N.N., U povodu otvorenja pokretne izložbe – „Stambena zajednica”, u: *Narodni list*, 20. veljače 1960., 7.
- ⁵⁰ N.N., Stambena zajednica, u: *Vjesnik*, 18. veljače 1960., 5.
- ⁵¹ N.N. (bilj. 48), 7.
- ⁵² N.N. (bilj. 49), 7.
- ⁵³ N. MARINKOVIĆ, Uz izložbu stambena zajednica : Da ženi bude lakše, u: *Narodni list*, 5. ožujka 1960., 5.
- ⁵⁴ N. MARINKOVIĆ (bilj. 53), 5.
- ⁵⁵ N.N., Stambene zajednice u Zadru – pristupit će osnivanje servisa za pružanje pomoći kućnim savjetima i pojedinim kućanstvima, u: *Narodni list*, 26. ožujka 1960., 1.
- ⁵⁶ Usp. NEVEN ŠEGVIĆ, Interpolacije – osnovni oblikovni element grada, *Arhitektura*, 73 (1983.), 22-25, 23.
- ⁵⁷ ANTONIJA MLIKOTA, (bilj. 2, 2013.), 134, 216.
- ⁵⁸ DRAŽEN ARBUTINA, (bilj. 2, 2012.), 145.
- ⁵⁹ IVO PETRICIOLI, Marginalije uz obnovu Zadra, *URBS*, 2 (1958.), 91-97, 91.

- ⁶⁰ IVO PETRICIOLI, (bilj. 59), 91.
- ⁶¹ NEVEN ŠEGVIĆ, (bilj. 56), 25.
- ⁶² To se očituje i u odvajanju donjeg dijela zgrade za ugostiteljsko-poslovne potrebe od gornjeg, namijenjenog za stanovanje.
- ⁶³ Termin balkona „na ladicu” u upotrebu je uvela Antonija Mlikota, naglašavajući kako je takav tip uskih balkona karakterističan za zadarsku grupu arhitekata (osobito Slavka Šimatića), usp. ANTONIJA MLIKOTA (bilj.2, 2013), 226.
- ⁶⁴ IVAN OŠTRIĆ, Stambena arhitektura u Zadru – zone iskoraka (1924.-41., 1945.-90.), *Arhitektura*, 1.-3/208-210, (1991.), 19-24, 21.
- ⁶⁵ Takve je vrste nekoliko adaptacija koje su vodili arhitekti iz projektnog poduzeća *Donat iz Zadra*: novogradnjom u Cetinjskoj ulici, (arh. Mira Budisavljević i Slavko Šimatić) porušeni su dijelovi romaničke arhitekture zajedno s romaničkim portalom. Slična situacija rušenja renesansnog dvorišta sa zdencem i stubištem ponovila se izgradnjom bloka u Ulici don Ive Prodana prema projektu Mirka Rendića, te prilikom adaptacije stambene zgrade poduzeća *Maraska* na Gortanovom trgu prema projektu Josipa Budaka. ANTONIJA MLIKOTA (bilj. 2, 2013.), 283, 287.
- ⁶⁶ Sustavno će se o njima raspravljati prvi put tek 1957. godine na *Prvom međunarodnom kongresu o urbanističkom rješavanju povijesnih ambijenata u Milanu*, dok će se provedba obnove i revitalizacije povijesnih cjelina i ambijenata provoditi tek nakon Venecijanske povelje 1964. godine, u ostalim europskim zemljama. Vidjeti: ANTONIJA MLIKOTA (bilj. 2, 2013.), 337.
- ⁶⁷ MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 4) navodi negativne aspekte neplanskog širenja grada nakon Drugog svjetskog rata te kao prve pokušaje planske izgradnje navodi podizanje nove četvrti uz Ulicu Andrije Hebranga nakon 1970-ih. IVAN OŠTRIĆ (bilj. 64) pišući o stambenoj arhitekturi Zadra druge polovice 20. stoljeća također navodi negativne karakteristike stambene arhitekture 1960-ih, opisujući stambenu produkciju tog vremena zatupljujuće bezizražajnom.
- ⁶⁸ MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 4), 25.
- ⁶⁹ N.N., Obnova stambenog prostora, u: *Glas Zadra*, 30. listopada 1954., 6.
- ⁷⁰ N.N., (bilj. 69), 6.
- ⁷¹ DRAŽEN ARBUTINA, Glavna obilježja urbanističkog razvoja Zadra 1918.-1944., magistarski rad, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2000., 28.
- ⁷² DRAŽEN ARBUTINA (bilj. 71), 33.
- ⁷³ MARIJA STAGLIČIĆ (bilj. 4), 25.
- ⁷⁴ DRAŽEN ARBUTINA (bilj. 71), 107.
- ⁷⁵ DRAŽEN ARBUTINA (bilj. 71), 106.
- ⁷⁶ SLAVKO ŠIMATIĆ, Obnova i urbanistička izgradnja Zadra, u: *Narodni list*, 31. listopada 1964., 4.
- ⁷⁷ SLAVKO ŠIMATIĆ (bilj. 76), 4.
- ⁷⁸ N.N., Određena područja za individualnu izgradnju, u: *Narodni list*, 9. prosinca 1961., 7.
- ⁷⁹ N.N., Usvojen idejni regulacioni projekt područja između Vrulje i Draženice, u: *Narodni list*, 3. studenog 1962., 1.
- ⁸⁰ N.N., Regulirano područje Stanovi, u: *Narodni list*, 16. ožujka 1963., 7.
- ⁸¹ N.N., Regulirano područje Borika, u: *Narodni list*, 25. svibnja 1963., 7.
- ⁸² N.N., Arhitekt Zvonimir Bašić izradio je prijedlog za regulaciju uvale Jazine u Zadru, u: *Narodni list*, 18. siječnja 1964., 1.
- ⁸³ N.N., Nove zgrade i oko njih, u: *Glas Zadra*, 23. veljače 1957., 7.
- ⁸⁴ N.N. (bilj. 83), 7.
- ⁸⁵ Naselje se proteže uz današnju Ulicu Grge Oštrića, Dinarsku ulicu i Ulicu Vjekoslava Maštrovića.
- ⁸⁶ N.N., Stambeno naselje u Zadru, *Arhitektura*, 1-6 (1956.), 28-29, 28.
- ⁸⁷ N.N. (bilj. 86), 28.
- ⁸⁸ NEVEN ŠEGVIĆ (bilj. 13), 9.
- ⁸⁹ JOSIP BUDAK, *Josip Budak: Retrospektiva*, katalog izložbe (1. 7. 1980. -15. 7. 1980.), Zadar: Narodni muzej, 1980., 2.
- ⁹⁰ N.N., Ocijenjeni su prispjeli radovi za regulaciju Voštarnice, u: *Glas Zadra*, 21. svibnja 1955., 7.
- ⁹¹ JOSIP BUDAK, Zašto samovolja u izgradnji nekih objekta u Zadru – odgovor inženjera J. Budaka, u: *Glas Zadra*, 26. rujna 1953., 1.
- ⁹² JOSIP BUDAK, Stambena izgradnja u Zadru, u: *Glas Zadra*, 24. prosinca 1956., 6.
- ⁹³ N.N., Kamerom po gradu, u: *Narodni list*, 15. srpanja 1961., 7.
- ⁹⁴ N.N., Stambena zgrada u Zadru, *Arhitektura*, 1-6 (1957.), 30-31, 30.
- ⁹⁵ N.N., Kompletira se mikrorajon Voštarnica, u: *Narodni list*, 17. listopada 1965., 4.
- ⁹⁶ N.N., Uređuje se rajon Voštarnice II, u: *Narodni list*, 1. kolovoza 1970., 11.
- ⁹⁷ N.N., Krediti za kupovinu gotovih stanova, u: *Narodni list*, 26. prosinca 1964., 4.
- ⁹⁸ N.N., Izgradit će se 110 stanova, u: *Narodni list*, 9. prosinca 1967., 14.
- ⁹⁹ N.N., Neimari novog Zadra, u: *Narodni list*, 1. svibnja 1970., 20.
- ¹⁰⁰ N.N. (bilj. 99), 20.
- ¹⁰¹ N.N., Usvojena Odluka koja zamjenjuje urbanistički plan Zadra, u: *Narodni list*, 5. veljače 1966., 1.
- ¹⁰² DAMIR MAGAŠ (bilj. 8), 50.

Summary

Housing Culture in Zadar during the 1950s: The affirmation of Modernism

The article focuses on the programmatic exhibitions dedicated to the housing culture that took place in Zadar during the 1950s, with a focus on *The Housing Community* as a case study: an exhibition organized in 1960 as part of the *Family and Household* event series. The starting point is a view of these exhibitions as manifestoes of modern architecture and the design of living space, and on modernism as a dominant cultural concept and a key aspect in the strategy of social progress.

Despite the increased scholarly interest in the cultural aspects of modernism in the formerly socialist countries, many of the segments remain unexplored. One of them – the abovementioned exhibitions – has here been considered with regard to the complex relations of (dis)continuity between modernism and ideology, the didactic role of the exhibitions, and their integration in the trends of promoting architecture and design during the 1950s. These processes had an additional significance for Zadar due to the extensive

rebuilding of the city after its urban identity had been largely devastated in World War II.

In countries that emerged after the fall of Socialist Yugoslavia, the fact that social issues and identity crises were largely politicized has additionally obstructed the historical assessment of the continuity of modernism in culture. With the social and ideological structures crucially changed, “national” and “international” have often served as labels for opposite phenomena. The concept of modernism has thereby been mostly defined as a collision between the repressive system and the real-utopianism, and the typology of that collision is here discussed on the formal level, through representative samples of architecture, design, and artistic production. The aim has been to analyse the conceptual framework defining the living space and the quality of housing as the central issues of ideology, imagination, everyday experience, and collective memory in the given period, as well as to identify some of the basic differences and changes in meaning with regard to our present times.